

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович

УДК 904.23'16(4-11)"652"

**ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ КОМПОНЕНТ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
(за матеріалами ліпного посуду)**

Історичні науки - **07.00.04** - археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ—2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології Національної академії наук України.

Науковий керівник

доктор історичних наук
Магомедов Борис Вікторович
Інститут археології НАН України,
відділ археології ранніх слов'ян та
регіональних польових досліджень,
провідний науковий співробітник

Офіційні опоненти

доктор історичних наук
Любичев Михайло Васильович
Харківський національний університет ім.
В.Н. Каразіна,
професор кафедри історії Росії

кандидат історичних наук, доцент
Шишкін Руслан Германович
Інститут історичної освіти НПУ
ім. Драгоманова,
доцент кафедри історії та археології
слов'ян

Захист відбудеться «15» травня 2018 р. о 14 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 при Інституті археології Національної академії наук України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий « » березня 2018 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Теза щодо поліетнічності черняхівської культури давно є загальноприйнятою. На сучасному етапі розвитку проблематики особливої уваги потребує вивчення окремих її етнокультурних складових. У запропонованій роботі розглядається ліпний посуд північно-західного (східногерманського) походження у черняхівській культурі. Детально проаналізовано його типологічний склад, із поділом на вельбарські та пшеворські форми, технологічні прийоми виробництва, територію поширення, хронологію побутування. В роботі також проаналізовано комплекси (поховальні та поселенські) із зазначеним посудом.

Актуальність дослідження. На сьогодні накопичено величезний фактичний матеріал із розкопок пам'яток черняхівської культури. Це більш, ніж 5,5 тис. поховань та більше 3,5 тис. поселень. Існують окремі дослідження, присвячені пізньоскіфсько-сарматським, фракійським, слов'янським складовим черняхівської культури. Визначені у загальних рисах основні ознаки її північно-західного компоненту. Проте, детальної роботи, присвяченої основному, найбільш масовому етнокультурному маркеру — ліпному посуду, до цього часу здійснено не було. Ця робота є першим дослідженням із зазначеної проблематики, котра охоплює комплексний аналіз основних етнокультурних ознак — ліпного посуду, житлобудування та поховального обряду північно-західного компоненту черняхівської культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках науково-дослідницьких тем відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України «Історико-культурні процеси на території України в I тис. н. е. № «0108U000182, «Етнокультурні спільності на території України» № «0111U10263, «Матеріали до археологічного атласу України (слов'яни та їх сусіди в I тис. н. е.)» № 0115U004331.

Мета роботи полягає у виділенні ліпного посуду північно-західного компоненту черняхівської культури, пошук його витоків та зв'язок із археологічними культурами Європи.

Завданнями роботи є:

- аналіз історії виділення ознак північно-західного компоненту черняхівської культури;
- розробка типологій ліпного посуду північно-західного походження, визначення його хронології та просторового поширення;

- визначення характеру поховальної обрядовості, житлобудування та особливостей поховального інвентарю північно-західного компоненту черняхівської культури на основі кореляції з даними ліпної кераміки.

Предметом дослідження є північно-західний компонент черняхівської культури.

Об'єктом дослідження є ліпний посуд північно-західного компоненту черняхівської культури, археологічні об'єкти (житла, поховальні споруди), зкорельовані за даними ліпного посуду.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час функціонування черняхівської культури: III ст. н.е. — поч. V ст. н. е.

Джерельну базу дослідження складають матеріали з Наукових фондів Інституту археології НАН України та ряду музейних установ; інформація зі звітів, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України та публікації матеріалів, в котрих є інформація про ліпний посуд північно-західного компоненту черняхівської культури. В роботі використано 896 типологічно визначених посудин північно-західних типів, матеріали 246 поховань (217 типологічно визначені) та 170 поселень (100 типологічно визначених споруд) черняхівської культури із зазначеним посудом.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в повному об'ємі типологізовано, систематизовано та картографовано ліпний посуд північно-західного походження у черняхівській культурі з поділом на вельбарські та пшеворські форми; створено типологію ліпного посуду пшеворського походження в черняхівській культурі, вказано хронологію та ареали поширення посуду північно-західних типів. Автором також виділені ліпні форми центрально- та північноєвропейського походження. На основі кореляції із ліпним посудом, визначено особливості поховального обряду та житлобудування населення північно-західного походження в черняхівській культурі; вказано на ряд відмінностей поховального обряду вельбарського та пшеворського компонентів черняхівської культури.

Практична цінність. Робота створює вагомі підстави для історичних реконструкцій життя та культури населення території України у пізньоримський час. Матеріали дослідження можуть бути основою для подальших розробок різних аспектів вивчення черняхівської культури, зокрема її хронології, походження, етнокультурного розвитку. Матеріали та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані в узагальнюючих роботах з історії та археології України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були виголошені у вигляді доповідей та повідомлень на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових

конференціях у Чернігові (2009, 2013), Білій Церкві (2011), Горішніх Плавнях (2011, 2014), Львові (2012, 2013, 2016), Винниках (2015), Меджибожі (2015, 2017) та обговорені на засіданнях відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 25 наукових праць, з них дев'ять у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України та одне зарубіжне видання.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів та висновків (193 сторінки), списку використаних джерел (458 позиції літератури та 34 позиції архівних матеріалів), додатку А (25 сторінок), додатку Б (53 сторінки), додатку В (36 сторінок) та підписів до додатків (20 сторінок). Загальний обсяг дисертації складає 383 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У **вступі** розкрито загальну характеристику роботи, сформульовано актуальність, визначено мету і завдання, предмет і об'єкт дослідження, джерельну базу. Окреслено хронологічні й територіальні межі, визначено методи та методику роботи, показано новизну та її практичне значення. Наведено інформацію щодо особистого внеску здобувача, повідомлено про апробацію результатів і структуру рукопису.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ

У підрозділі **1.1. Еволюція поглядів щодо виділення ознак північно-західного компоненту черняхівської культури** розглядається історія досліджень пам'яток черняхівської культури та погляди дослідників стосовно етнічного складу її носіїв. Довгий час інтерпретація археологічних джерел знаходилась під впливом та значним тиском різних ідеологій. Так, німецькі вчені у період Другої світової війни, вбачаючи у масі носіїв черняхівської культури готів, вказували на «споконвічне» перебування германців на теренах східної Європи (Р. Штрампфус). На противагу цій концепції радянські вчені у повоєнний час розглядали носіями черняхівської культури слов'ян (М.І. Артамонов, П.Н. Третьяков, М.О. Тиханова та ін.). Однак, невдовзі й серед радянських дослідників з'являється альтернативна теорія, всупереч теорії «чистого слов'янства». На Науковій сесії ЛДУ М.І.

Артамонов висловив думку, що носіями черняхівської культури були готи, і за їх участю різноетнічні групи слов'ян, сарматів, германців та дакійців були «спаяні в єдине ціле». В цей же час М.О. Тиханова робить припущення щодо приналежності готам могильників та поселень II—IV ст. н. е. нижньої течії Дніпра. На спеціальній нараді 1957 р. в Києві, присвяченій проблемам черняхівської культури та її ролі в історії слов'ян, більшістю науковців була прийнята теза відносно поліетнічного характеру черняхівської культури. Визнання різних етнічних складових культури спонукає дослідників на пошук певних категорій археологічного матеріалу, котрий міг би маркувати ці етнокультурні групи. Основними етнокультурними ознаками дослідники вважають: ліпний посуд, особливості поховального обряду та житлобудування. З часом у літературі було виділено ряд ознак, характерних для різних північно-західних груп черняхівської культури. Скандинавськими вважаються: пам'ятки рунічного письма, металеві гребені, фібули Альмгрен VII — 216 «Монструозо», окремі форми ліпного та гончарного посуду (вази типу «Мьолегард»), тринефні «великі житла». Із центральноєвропейськими старожитностями пов'язуються: окремі форми гончарного посуду — миски із двома пружками та із пружком у місці максимального діаметра, посудини типу Schaleupfen, двонефні «великі житла», рогові гребені із підтрикутною спинкою, використання дерев'яних стовпових конструкцій у поховальних камерах. Із впливами пшеворської культури пов'язуються: поховання із ритуально пошкодженою зброєю, гостроріберні ліпні посудини із максимальним діаметром у верхній третині висоти, певні типи триручних ваз, замки та ключі від скриньок варварських типів, поховання із вторинно перепаленими фрагментами кераміки, переважно урнові кремації, зброя та переважання залізних виробів у поховальних комплексах. До вельбарських ознак залічені: біритуальність могильників, двофібульна модель жіночого костюму, переважно ямні кремації, певні типи ліпної кераміки, відсутність зброї у похованнях, переважання бронзових, а не залізних виробів у похованнях. До вельбарсько-пшеворських ознак залічені: спільні типи кремацій, поширення певних типів металевих виробів (фібули, пряжки, шийні гривні, підвіски-«відерця», та ін.), бурштинові «грибоподібні» підвіски, курганні поховання типу «Військове-Башмачка».

Складність використання більшості типів речей у якості етнокультурних маркерів визначається в тому, що на розвинутому етапі черняхівської культури типи речей, привнесені північно-західним населенням, починають використовуватись й представниками інших етнокультурних груп.

У підрозділі 1.2. **Ліпний посуд як етнокультурна ознака північно - західного культурного компоненту черняхівської культури** йдеться про виділення специфічної ліпної кераміки, котра знаходила аналогії у вельбарській та пшеворській культурах.

В роботах дослідників черняхівської культури ліпний посуд, зокрема північно-західної традиції, відіграє важливу роль для визначення етнокультурного змісту комплексів. Ліпний посуд як основний індикатор виступає у дослідженні А.М. Обломського (Обломський, 1999) для виділення етнокультурних компонентів могильника Компанійці. Серед північно-західних компонентів пам'ятки дослідник виділяє вельбарський та пшеворський — на основі даних поховального обряду (пшеворський) та специфічного ліпного посуду (вельбарський). Саме за кореляцією із керамікою різних етнічних груп, визначено етнокультурний зміст кремаційних поховань черняхівської культури у дослідженні О.В. Петраускаса (Петраускас, 2002). Відносно ліпного посуду вельбарської культури, в тому числі з черняхівських пам'яток, довгий час єдиною роботою залишалась праця Р. Волонгевича (Wołagiewicz, 1993). Дослідником було зібрано і систематизовано ліпний посуд, в тому числі, з території України. Р. Волонгевич приходить до таких висновків: 1) вельбарський посуд з'являється на східних теренах на ступені B_2/C_1 ; 2) в матеріалах черняхівської та вельбарської культур території України присутні 16 із 19 груп вельбарського посуду; 3) максимального поширення посудини вельбарських типів в матеріалах черняхівської культури набувають на ступенях $C_2—C_3$; 4) керамічні форми з ареалу черняхівської культури в порівнянні з аналогами культури вельбарської є дещо змініюризваними, що може мати хронологічний характер. Попри важливе значення роботи Р. Волонгевича, варто зазначити, що його хронологія базувалась на вельбарських матеріалах, переважно, території Польщі, і тому її використання для датування черняхівських комплексів часто не відображає реальної ситуації.

В останні роки ліпний посуд північно-західної традиції проаналізований у роботах О.С. Милашевського. Було детально каталогізовано, картографовано та визначено час побутування посуду вельбарських типів у черняхівській культурі (Милашевський, 2014), виділено форми посудин, пов'язані з пшеворською культурою (Милашевський, 2014).

РОЗДІЛ 2

ЛІПНИЙ ПОСУД ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТРАДИЦІЇ

У першому підрозділі **2.1. Методика аналізу ліпного посуду та зкорельованих на його основі даних поховального обряду та житлобудування** вказана методологічна основа дослідження. Перед типологізацією ліпного посуду черняхівської культури пшеворського походження, розглянуто основні типологічні схеми посуду пшеворської культури території Польщі. Більшість таких робіт є типологіями посуду вибраних могильників, а окремі дослідження присвячені вибраним регіонам (Godlowski, 1977), чи вузьким хронологічним відрізкамі (Liana, 1970). На даний момент найбільш актуальною типологією є розробка М. Стасяк для могильника пшеворської культури Опока (Stasiak, 1994). Дослідниця виділяє

базові таксони типології на основі функціональності категорій посуду — вази, гошки, миски, глечики та ін. На основі даних мікроморфології (неметричних рис) виділено підтипи, відміни підтипів (*odmiany podtypów*) і варіанти (*warianty odmian*). До ознак мікроморфології належать: профілювання стінок, характер вінець, тулуба, денця, наявність ручок та ін.

На основі засад, запропонованих у цій праці, автором була розроблена типологія ліпного посуду пшеворського походження у черняхівській культурі. Побудова типології відбувалась за наступним принципом: в основі виділення базових таксонів лежить поділ на функціональні групи (група I — горщики, II — вази, III — миски), за домінуючими морфологічними особливостями (переважно, профілювання) виділяються типи, за пропорціями (відношення висоти до максимального діаметра) — підтипи, за додатковими показниками (ступінь вигину вінця) — варіанти. Таким чином, римська цифра I є показником групи, прописна буква A — типу, арабська цифра 1 — підтипу, стрічна буква a — варіант. В кодовому позначенні використовується буква *p* (*p* — *przeworska*) для подальшого використання цієї типології та для уникнення плутанини із вельбарськими типами посуду із подібним кодуванням за Р. Волонгевичем.

Для типологізації ліпного посуду вельбарського походження у черняхівській культурі використано типологію Р. Волонгевича (*Wołagiewicz, 1993*) із уточненням описових характеристик певних типів і варіантів, та введенням нових таксонів (підтипів) на основі розрахунку «коефіцієнту стрункості» — відношення висоти до максимального діаметру.

Для типологічного визначення поховальних комплексів, зкорельованих за даними ліпного посуду, використовуються розробки О.В. Петраускаса (Петраускас, 2002; Петраускас, 2009); для жител та споруд — Ю.Ю. Башкатова (Башкатов, 2008).

У підрозділі **2.2. Технологія виготовлення та конструктивні особливості ліпного посуду північно-західної традиції черняхівської культури** йдеться про технологічні відмінності найбільш масових категорій посуду вельбарського та пшеворського походження — кухонних горщиків. Так, посудини вельбарських типів виконані у техніці спірального чи кільцевого наліпу, котрий залишає відчутні сліди на внутрішній площині посудин від поступового накладання джгутів; пшеворський посуд виконаний у техніці витягування із порожнистого тіла. Основною домішкою глиняного тіста пшеворських посудин є шамот із фракціями розміром 4—6 мм та концентрацією 5—6 одиниць на 1 см² площі посудини. Основним поточувачем посудин вельбарських типів є жорства — фракції від 2—3 до 5 мм товщиною із концентрацією до 10 одиниць на 1 см² площі посудини (Милашевський, 2014). Такі розбіжності у застосуванні технологічних прийомів при виготовленні ліпного посуду є важливими для того, щоб

розрізняти посуд вельбарського та пшеворського походження у черняхівській культурі.

Підрозділ **2.3. Типологія ліпного посуду північно-західних типів у черняхівській культурі** складається з декількох пунктів. У першому **2.3.1. Типологія, хронологія та поширення ліпного посуду вельбарських типів** розглянуто керамічні форми, котрі мають аналогії у вельбарській культурі. В черняхівських матеріалах присутні 754 типологічно визначені посудини вельбарських типів, котрі містяться в 193 похованнях із 63 могильників та в матеріалах 122 поселень. В типології Р. Волонгевича автором виділено три нових підтипи, один тип та один варіант посудин, які характерні як для вельбарської, так і для черняхівської культур. Частка посуду вельбарських типів серед вибірки кераміки північно-західного походження сягає 81,6 %. Функціонування посуду вельбарських типів у комплексах черняхівської культури відбувається впродовж усього періоду існування культури, з тенденцією до його кількісного зменшення на завершальних етапах. В хронологічному аспекті варто виділити ряд форм, котрі датуються ранніми фазами черняхівської культури — це посудини групи II, XIII, миски типу VI A, Xb. В той же час, існують посудини — підтипу XaA2, котрі датуються не раніше Косанівської фази (ступінь C₃). Вірогідно, їх поява у матеріалах черняхівської культури може бути свідченням імпульсу населення із основного ареалу вельбарської культури на територію культури черняхівської у IV ст. н. е. Посуд вельбарських типів зустрічається практично по всій території черняхівської культури, проте найбільш масово представлений на Дніпровському Правобережжі.

У другому пункті підрозділу **2.3.2. Типологія, хронологія та поширення ліпного посуду пшеворських типів** розглянуто ліпну кераміку, котра має аналогії у пшеворській культурі. Посудини пшеворських типів походять із 61 поховання з 37 могильників та 32 поселень. Всього нараховується 153 типологічно визначені керамічні форми, що складає 17,7 % від вибірки посудин північно-західних типів. Основними відмінностями пшеворського посуду від вельбарського є розташування максимального діаметра у верхній третині висоти для горщиків. Для більшості категорій столового посуду характерна біконічність та гостропрофільованість. Більшість пшеворських керамічних форм датуються ранніми фазами черняхівської культури. Посудини групи III можуть бути синхронізовані, переважно, із Ружичанською та Бережанською фазами. Показовим у цьому відношенні є матеріали могильника Чернелів-Руський, де ліпні пшеворські форми виступають виключно на ранніх фазах функціонування могильника, тоді як посудини вельбарських типів — впродовж усього часу існування пам'ятки. Концентрація посудин північно-західного походження спостерігається на Правобережжі Дніпра та вздовж великих річок (Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут).

У третьому пункті підрозділу **2.3.3. Ліпний посуд центрально- та північноєвропейських типів** приводяться посудини, котрі не пов'язані з вельбарською та пшеворською культурами. Дворучні посудини із Лепесівки та Рижавки мають аналогії у любошицькій культурі; ліпні кубки з могильників Дерев'яна та Рижавка знаходять аналогії серед матеріалів Скандинавії у пізньоримський час. Миски типу «Пленітц» за морфологічними особливостями та орнаментациєю подібні до виробів із Центральної Європи, зокрема, з території сучасної Німеччини. Невелика кількість скандинавських та центральноєвропейських матеріалів, засвідчує незначний відсоток вихідців із цих територій у порівнянні із вельбарським та пшеворським населенням, котре складало ядро північно-західного компоненту черняхівської культури.

У пункті підрозділу **2.3.4. Можливі витоки ліпних форм північно-західних типів** приведена територія поширення найбільш ранніх форм посудин північно-західних типів черняхівської культури та ареал побутування цих форм у передчерняхівський час на території вельбарської та пшеворської культур території Польщі. В результаті, можемо спостерігати концентрацію пам'яток із ліпною керамікою вельбарських типів вказаних модифікацій на Помор'ї та Центральній Польщі — зони А—D вельбарської експансії на південний схід. З огляду на достатні відстані між крайніми південними пам'ятками території сучасної Польщі та північними пам'ятками території сучасної України (від 200 км), можемо говорити не тільки про повільну «повзучу» міграцію, як стверджував М.Б. Щукін (Щукин, 2005), а про стрімкий рух германських племен на Південний Схід. Переселення відбувалось у напрямку п'яти основних зон: I — межиріччя Стиру та Горині (вельбарська культура території України), II — Київське Подніпров'я, III — Подніпров'я в районі порогів, IV — Побужжя, V — Дністро-Прутське межиріччя.

РОЗДІЛ 3

ЛІПНИЙ ПОСУД В СИСТЕМІ ІНШИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КОМПОНЕНТУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В цьому розділі розглянуто зкорельовані за даними ліпного посуду поховальні та поселенські комплекси та інший речовий інвентар. Підрозділ **3.1. Поховальний обряд** складається з декількох пунктів. У першому **3.1.1. Аналіз поховальної обрядовості могильників із вагомим північно-західним компонентом** розглянуто загальні тенденції поховальних обрядів могильників із чисельно великою часткою поховань із зазначеним посудом. Серед висновків цього пункту можна привести наступні положення: 1) ліпний посуд північно-західної традиції присутній практично в усіх фазах функціонування могильників із тенденцією до зменшення на їх заключних етапах; 2) на найбільш ранніх етапах функціонування могильників присутній

посуд як вельбарських, так і пшеворських типів; 3) посуд північно-західних типів зафіксований в усіх можливих обрядових групах черняхівської культури, за винятком поховань у катакомбах та могилах з підбоям; 4) серед загальних ознак, характерних для поховань найбільш ранніх фаз могильників, де домінує північно-західний компонент, можна назвати наявність інгумацій із суцільною руйнацією варіанту.

Другий пункт підрозділу **3.1.2. Поховальний обряд та соціальна структура північно-західного компоненту черняхівської культури.** Було відібрано 217 поховань, де наявна інформація про тип поховальних споруд та склад інвентарю. Ці поховання були розділені на чотири групи: із ліпним посудом вельбарських типів, пшеворських типів, вельбарських та пшеворських типів, північно-західних та пізньоскіфсько-сарматських типів. По цих групах розглянуто археолого-соціологічні типи, статево-вікову структуру та характерні типи поховального інвентарю, окремо розглянуто найбільш багаті комплекси. Поховальні традиції, зафіксовані у комплексах загальної вибірки із посудом північно-західних типів, демонструють наступні спільні риси: домінуючим типом є поховання північної орієнтації у простих ямах без руйнації (тип 1_1), другим за чисельністю є тип інгумацій із повною руйнацією (1_4). І для поховань із вельбарським, і пшеворським посудом домінуючим типом кремацій є тілоспалення типу 1. Проте, різними є типи, що займають другі-треті місця — для «вельбарської» групи — це кремації типу 6 (ямні, компактні), тоді як для «пшеворської» — типу 5 (ямні, перекриті шаром черепків). Це може бути пояснене різницею традиційних типів кремацій вельбарської та пшеворської культур Польщі — висхідної території північно-західного компоненту черняхівської культури. Ліпний посуд північно-західної традиції найчастіше зустрічається в похованнях дівчат.

У пункті **3.1.3. Окремі типи поховальних обрядів** розглянуто інгумації із західною орієнтацією, підкурғанні та обрядово порушені поховання. Також, вказується на вплив північно західного компоненту на поховальну обрядовість інших етнокультурних груп черняхівської культури. Зокрема, на могильнику Компанійці спостерігається поширення різних типів кремацій (1, 3, 5 за О.В. Петраускасом) у похованнях із ліпним посудом пізньоскіфсько-сарматської традиції.

Підрозділ **3.2. Житлобудування північно-західного компоненту черняхівської культури.** В цьому підрозділі розглянуто типи жител (99 комплексів), в яких зустрічається посуд північно-західної традиції. Житлобудівна традиція східних германців у складі черняхівської культури демонструє наявність майже всіх типів жител, представлених у розробці Ю.Ю. Башкатова. Для північно-західного компоненту характерні різноманітні типи житлобудування без особливих ознак із спорудами, що містять ліпний посуд вельбарських, чи пшеворських типів. Так, на

поселеннях із ліпною керамікою виключно пшеворського походження, зафіксовані напівземлянки каркасно-плотової конструкції, землянки каркасно-плотові та наземні каркасні глинобитні житла. Таку ж строкатість можна спостерігати і серед житлових споруд черняхівської культури, де містився посуд вельбарських типів і, власне, в матеріалах вельбарської культури України.

Існують поселення із достатньо сталим житлобудівництвом. Так, на поселенні Добринівці 1 домінують землянки різних типів, на поселенні Журавка Вільшанська — напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. Житла раннього етапу поселення Башмачка — із заглибленою підлогою, або напівземлянкового типу. Переважно, наземним є житлобудівництво споруд із керамікою північно-західних типів на Бакотському поселенні. Наявність на поселеннях споруд різних типів, з одного боку, може бути хронологічним фактором розвитку общини поселення, з іншого — фіксувати появу нової етнічної групи.

У підрозділі **3.3. Інвентар комплексів із посудинами північно-західних типів** проаналізовано типи інвентарю, котрі зустрічаються в поховальних чи поселенських комплексах із вищезазначеним посудом. У пункті **3.3.1. Вироби з металу** розглянуто фібули Альмгрен/ VII модифікацій 210, 211, 216, «воїнські» та двопластинчасті фібули; «омега»-подібні, подвійні пряжки та пряжки у вигляді латинської літери D. Такі вироби масово представлені на пам'ятках вельбарської та пшеворської культур. Найбільш ранні екземпляри «воїнських» та двопластинчастих фібул також пов'язані із північно-західними територіями, проте розквіт їх виробництва припадає вже на черняхівський ареал у IV ст. н. е., що позбавляє ці вироби можливості слугувати етнокультурними маркерами. Зв'язок із культурами північного заходу демонструють також такі категорії речей, як зброя, скриньки та ключі варварських типів, металеві гребені та ін.

У пункті **3.3.2. Вироби з кістки, рогу та інших матеріалів** йдеться про те, що поселення, де зафіксовані осередки зі слідами обробки кістки та рогу або містять виключно посуд північно-західних типів (Велика Снітинка), або цей посуд присутній в матеріалі осередків у значній кількості (Бирлад-Валя Сяке). Майстерні з обробки рогу та кістки також зафіксовані на пам'ятках вельбарської культури території України (Хрінники, Ромош). Із східногерманським компонентом пов'язане поширення в черняхівській культурі й таких типів речей, як глиняні гудзики типу «Бернашівка», глиняні іграшки-«брязкальця», більшість типів прясел, керамічних форм із рунічними знаками.

ВИСНОВКИ

Основним результатом дисертаційного дослідження є каталогізація, типологізація та картографування посуду північно-західних типів у черняхівській культурі.

1. Вперше було розділено північно-західний компонент черняхівської культури на вельбарський, пшеворський, центрально- та північноєвропейський за матеріалами ліпного посуду на основі даних 896 типологічно визначених посудин, котрі походять з 246 поховань (217 типологічно визначені) та 170 поселень (на котрих зафіксовано 100 типологічно визначених споруд із вищезазначним посудом).

2. Окреслено ареал поширення ліпного посуду північно-західної традиції із виділенням зон найбільшої концентрації — межиріччя Дніпра та Південного Бугу; межиріччя Західного Бугу та Горині — територія вельбарської культури України та порубіжжя вельбарської та черняхівської культур. На Дніпровському Лівобережжі виділяється група пам'яток регіону Дніпра та Псла

3. Визначено зони появи східних германців на теренах півдня Східної Європи за найбільш ранніми поховальними комплексами із ліпним посудом.

4. Розроблено типологію ліпного посуду пшеворських типів у черняхівській культурі.

5. Визначено можливі витоки ліпних форм північно-західного походження із зазначенням територій можливого початку готської експансії на південний схід.

6. За даними поховального обряду, зкорельованого із ліпним посудом, визначено розбіжності у групах із пшеворським та вельбарським ліпним посудом.

7. Ліпний посуд північно-західної традиції визначено як показник, переважно дитячих та жіночих поховань.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ПРАЦЬ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:

1. Милашевський О.С. Ліпна кераміка північно-західної традиції межиріччя Дніпра та Псла / О. С. Милашевський // Археологія і давня історія

України. Археологія: від джерел до реконструкцій. — Комсомольськ, 2011. — Вип. 5. — С. 152—159.

2. Милашевский А.С. Сосуды типа I A по классификации Р. Волонгевича в черняховской культуре / А.С. Милашевский // *Stratum plus*. — 2014. — № 4. — С. 189—212.

3. Милашевський О.С. Технологічні аспекти виробництва ліпної кераміки черняхівської культури / О.С. Милашевський // *Археологія та давня історія України*. — 2014. — Вип. 2 (13). — С. 71—76.

4. Милашевський О.С. Поховальні комплекси черняхівської культури з двошарчастими фібулами (етнічний аспект) / О.С. Милашевський // *Археологія*. — 2014. — № 4 — С. 45—52.

5. Милашевський О.С. Історія виокремлення північно-західного компоненту черняхівської культури на основі археологічних матеріалів / О.С. Милашевський // *Археологічні дослідження Львівського університету*. — 2014. — Вип. 18. — С. 56 - 97.

6. Милашевский А.С. Фибулы с использованием зерненной кольцевой гарнитуры в черняховской культуре (по материалам раннего и развитого этапов) / А.С. Милашевский // *Древности 2014—2015. Харьковский историко-археологический ежегодник*. — Вып. 13. — Харьков: ООО «НТМТ», 2015. — *Древности*. — Харьков, 2014—2015. — С. 228—243.

7. Милашевський О.С. Історія виділення ліпної кераміки північно — західного походження в матеріалах черняхівської культури / О.С. Милашевський // *Археологія*. — 2015. — № 3. — С.129—134.

8. Mylashevskiy O.S. Chernjakhiv culture burials with bilaminated fibulae (Ethnic Aspect) / O.S. Mylashevskiy // *Ukrainian Archaeology 2014—2015*. — P 70.

9. Милашевский А.С. Могильник черняховской культуры у с. Легедзине (работы 2015 г.) / Б.В. Магомедов, С.В. Диденко, А.С. Милашевский // *Археологія і давня історія України*, — К., 2017. — Вип. 1 (22). — С. 97—115.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

10. Милашевський О.С. Комплекси ліпної кераміки вельбарської традиції (за матеріалами черняхівських пам'яток Постугняння) / О.С. Милашевський // *Середньовічні старожитності Центрально - Східної Європи. Матеріали VIII міжнародної студентської наукової археологічної конференції 10—12 квітня*. — Чернігів: «Сіверянська думка», 2009. — С. 126—129.

11. Милашевський О.С. Ліпна кераміка північно - західної традиції з ранніх пам'яток черняхівської культури / О.С. Милашевський // Збірка тез доповідей на міжнародній науковій конференції «Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. Драгоманова) 15—17 жовтня 2010 р.». — К., 2010. — С. 53—54.
12. Милашевський О.С. Комплекси ліпної кераміки північно-західної традиції з черняхівських пам'яток Правобережжя Київщини / О.С. Милашевський // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали та дослідження. До 75-річчя від дня народження Надії Михайлівни Кравченко. Пресс-музей № 26—27. — Фастів, 2010. — С. 132—147.
13. Милашевский А.С. Керамический кубок с руническими знаками из Малополовецкого-2 / А.С. Милашевский // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2010. — Ч. 2. — С. 115—119.
14. Милашевський О.С. До питання зв'язків Східної Європи та Скандинавії (за керамічними матеріалами) / О.С. Милашевський // Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. «Археологія: спадок віків». — Біла Церква, 2011. — С. 141—143.
15. Милашевський О.С. До питання про хронологію Раковецького могильника черняхівської культури / О.С. Милашевський // Від венедів до Русі. Старожитності I тис. н. е. на території України. — К., 2014. — С. 187—200.
16. Милашевський О.С. Ліпна кераміка вельбарських типів в черняхівській культурі / О.С. Милашевський // Oіum. — 2014. — № 4. — С. 96—132.

АНОТАЦІЇ

Милашевський О.С. Північно-західний компонент черняхівської культури (за матеріалами ліпного посуду). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. — Інститут археології НАН України. — Київ, 2017.

Дисертація присвячена ліпному посуду східногерманського компонента черняхівської культури. Посуд, виліплений від руки, є одним із основних етнокультурних маркерів. Джерельну базу роботи складає 896 типологічно визначених посудин північно-західних типів, матеріали

246 поховань (217 типологічно визначені) та 170 поселень (100 типологічно визначених споруд) черняхівської культури із зазначеним посудом. Ліпний посуд розділено на дві великі групи — вельбарських та пшеворських типів. Розроблено типологію пшеворського посуду в черняхівській культурі. Визначено ареали поширення посуду північно-західних типів із зазначенням зон найбільшої концентрації та найбільш ранніх пам'яток, котрі дозволяють встановити шляхи просування східногерманських племен на південний схід. Це регіони межиріччя Стиру та Горині (вельбарська культура території України), Подніпров'я південніше Києва, Подніпров'я в районі порогів, Побужжя та Дністро-Прутське межиріччя. За даними ліпного посуду розглянуто поховальний обряд, житлобудування та характерні типи іншого інвентарю північно-західного компонента черняхівської культури. Вказано на відмінності у групах поховальних комплексів із ліпним посудом пшеворських та вельбарських типів. Доведено, що ліпний посуд найчастіше слугує інвентарем у похованнях дівчат.

Ключові слова: черняхівська культура, ліпний посуд, поховальний обряд, житлобудування, вельбарська культура, пшеворська культура, готи.

Милашевский А.С. Северо-западный компонент черняховской культуры (по материалам лепной посуды). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 — археология. — Институт археологии НАН Украины. — Киев, 2017.

Диссертация посвящена лепной посуде восточногерманского компонента черняховской культуры. Посуда, вылепленная от руки, выступает как один из основных этнокультурных маркеров. Источниковедческую базу работы составляет 896 типологически определенных сосудов северо-западных типов, материалы 246 погребений (217 типологически определены) и 170 поселений (100 типологически определенных сооружений) черняховской культуры с указанной посудой. Лепная посуда разделены на две большие группы — вельбарских и пшеворских типов. Также выделены отдельные сосуды, которые имеют центральноевропейское и скандинавское происхождение. Разработана типология пшеворской посуды в черняховской культуре. Определены ареалы распространения посуды северо-западных типов с указанием зон их наибольшей концентрации и наиболее ранних памятников, которые позволяют установить пути продвижения восточногерманских племен на юго-восток. Это регионы между реками Стырь и Горынь (вельбарская культура территории Украины), Поднепровье южнее Киева, Поднепровье в районе порогов, Побужье и Днестро-Прутское междуречье. На основе корреляции с данными лепной посуды рассмотрен погребальный обряд,

домостроение и характерные типы инвентаря северо-западного компонента черняховской культуры. В погребальном обряде для северо-западного населения черняховской культуры наиболее характерными были ингумации в простых ямах северной ориентации и урновые кремации. Указано на различия в группах погребальных комплексов с лепной посудой пшеворских и вельбарских типов. Для погребенных с лепной посудой пшеворских типов, также характерны ямные кремации, перекрытые слоем фрагментированной посуды, в то же время для погребенных с посудой вельбарских типов характерны ямные компактные кремации. Эти различия могут быть объяснены традициями погребальной обрядности населения вельбарской и пшеворской культур территории Польши. Эти же традиции восточногерманское население частично сохраняет и в рамках черняховской культуры. Различия в домостроении для представителей этих групп (с вельбарской или пшеворской посудой) не прослеживаются. Для них характерны разнообразные типы жилых построек: наземные глинобитные, каркасно-столбовые, полужемлянки и т.д. Погребальный инвентарь, который встречается в комплексах с лепной посудой северо-западных типов, особенно наиболее ранних погребений, также достаточно характерен для населения вельбарской и пшеворской культур. Некоторые типы инвентаря (железные гребни, фибулы типа «Монструозо», ключи типа «Иллеруп») указывают на связи с населением территории Скандинавии. Доказано, что лепная посуда чаще всего служит инвентарем в захоронениях девочек.

Ключевые слова: черняховская культура, лепная посуда, погребальный обряд, домостроение, вельбарская культура, пшеворская культура, готы

My lashevskiy O.S. North-western component of Chernyakhiv culture (based on materials of hand-made pottery). — The manuscript.

The Ph.D. thesis in History, speciality 07.00.04 — archaeology. — Institute of Archaeology of NASU. — Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the hand-made pottery of the East German component of the Chernyakhiv culture. It is one of the main ethnocultural markers. The source study base is 896 typologically defined vessels of the northwestern type, materials of 246 burials (217 typologically determined) and 170 settlements (100 typologically defined constructions) of the Chernyakhiv culture with the specified pottery. These hand-made pottery is divided into two large groups - Wielbark's and Przeworsk's types. A typology of Przeworsk pottery in the Chernyakhiv culture was created. Areas of distribution of pottery of North-West types are determined, indicating the zones of greatest concentration and the earliest monuments, which allow to establish the ways of forward East-Germanic tribes to the south-east. These are: the regions between the rivers Styr and Horyn (Wielbark culture of the territory of Ukraine), the Dnipro River south of Kyiv, the Dnipro

River in the vicinity of the rapids, the South Bug region and the Dniester-Prut interfluvium. On the basis of the correlation with the issue of the hand-made pottery, the burial rite, house-building and characteristic types of inventory of the north-western component of the Chernyakhiv culture were considered. It is indicated on the differences in the groups of funerary complexes with pottery Przeworsk and Wielbark types. It is proved that the most often hand-made pottery serves as an inventory in girls burial complexes.

Keywords: Chernyakhiv culture, hand-made pottery, funeral rite, housing, Wielbark culture, Przeworsk culture, Goths.